

PRIVATIZACIJA I KLASNI INTERESI²

Privatization and class interests

APSTRAKT: Ovaj rad proverava hipotezu da postoji rastući sukob između opadajuće podrške temeljnoj vrednosti kapitalističkog načina proizvodnje – privatnoj svojini i privatizaciji preostalog državnog i društvenog vlasništva, javnih usluga, infrastrukture i prirodnih bogatstava među većinom ispitanika u Srbiji, s jedne strane, i politike nametanja privatizacije domaćih i međunarodnih društvenih delatnika zainteresovanih za „dovršenje“ privatizaciju, s druge.

Osnovna metoda istraživanja je sekundarna analiza podataka koji se odnose na stavove ispitanika u Srbiji o privatnoj svojini i privatizaciji prikupljenih tokom anketa sprovedenih 1989/1990, 2003 i 2012 godine, u lokalnom i globalnom društveno istorijskom kontekstu sistemske krize akumulacije kapitala u svetskim razmerama.

Istraživanje pokazuje da su retkost i nedovoljna uporedivost anketnih podataka o stavovima prema privatnoj svojini i privatizaciji, kao i ignorisanje retkih nalaza od strane centara moći odlučivanja, društveno strukturisani protivrečnim klasnim interesima domaćih i međunarodnih društvenih delatnika.

U zaključku autor predlaže konstrukciju zajedničkog jezgra istraživačkog instrumenta za longitudinalno, na delanje usmereno uporedno istraživanje područjstavljavajućih alternativa privatizaciji i njenim destruktivnim posledicama u svim pod-sistemima društvene delatnosti kako u bivšim „realno socijalističkim“ tako i u sadašnjim „realno kapitalističkim“ društvima.

KLJUČNE REČI: privatizacija, područjstavljanje, klasni interesi, realni socijalizam, realni kapitalizam, sistemska kriza akumulacije kapitala, na delanje usmereno istraživanje alternativa

ABSTRACT: This paper tests the hypothesis that there exists increasing clash between declining support to privatization of remaining state and social property, public services, infrastructure and natural resources among majority of respondents in Serbia, on the one hand, and the policy of imposition of privatization by domestic and international social actors interested in „finalization“ of privatization, on the other.

1 vvratusa@sezampro.rs

2 Ovaj rad je podržan od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (br. projekta 179035).

The main method of research is secondary analysis of data pertaining to attitudes of representative samples of respondents in Serbia on private property and privatization gathered during surveys conducted in 1989, 2003. and 2012, in local and global social and historical context of accumulation of capital systemic crisis in global proportions.

Research demonstrates that scarcity and insufficient comparability of survey data on attitudes towards private property and privatization, as well as ignoring of scarce findings by the decision making power centers, are socially structured by contradictory class interests of domestic and international social actors.

In conclusion the author proposes the construction of a common core of a research instrument for longitudinal, on action oriented comparative research of socializing alternatives to privatization and its destructive effects in all sub-systems of social activity, in both former „real socialist“ as well as in present „real capitalist“ societies.

KEY WORDS: privatization, socialization, class interests, real socialism, real capitalism, systemic crisis of capital accumulation, action oriented research of alternatives

Uvod– teorijsko metodološki i vrednosni okvir istraživanja

Ovo istraživanje ima tri osnovna cilja.

Prvi cilj istraživanja je da pokuša da objasni i razume retkost i nedovoljnu uporedljivost podataka o ovom ključnom aspektu preobražaja odnosa između ljudi povodom njihovog odnosa prema uslovima i sredstvima reprodukcije vlastitog i društvenog života, protivrečnim društvenim interesima domaćih i međunarodnih društvenih delatnika koji zauzimaju suprotstavljena mesta u domaćoj i međunarodnoj klasnoj podeli rada.

Drugi cilj istraživanja je da istakne da opadajuća legitimnost privatizacije u Srbiji jeste u sukobu sa vladinom politikom ubrzavanja transformacije svojinskih proizvodnih odnosa nakon vaninstitucionalne promene vlasti 5. oktobra 2000. i eksplozivne manifestacije svetke sistemske krize akumulacije kapitala 2007/2008. godine.

Treći cilj ovog istraživanja je da predloži konstruisanje zajedničkog jezgra istraživačkog instrumenta radi omogućavanja uporedivog longitudinalnog i na delanje usmerenog istraživanja alternativa dominantnim proizvodnim odnosima koji reprodukuju odnose izrabljivanja i dominacije kako u bivšim „realno postojećim socijalističkim“ društvima, tako i u sadašnjim „realno postojećim“ kapitalističkim društvima.

Istraživanje uticaja mesta pojedinih kateogrija ispitanika u klasnoj podeli rada na njihov stav prema privatnoj svojini i privatizaciji sprovedeno je putem sekundarne analize podataka prikupljenih tokom tri anketna istraživačka projekta. Prvi od njih je sproveo Konzorcijum jugoslovenskih instituta društvenih nauka 1989/1990. godine na stratifikovanom uzorku 14438 odraslih građana Jugoslavije (KJIDN, 1989/90), neposredno pre izbivanja građanskog rata

tokom kojeg je ubrzana transformacija federalnih administrativnih jedinica u nezavisne države, kao i smena samoprovane integralno samoupravne državno legitimizacijske ideologije, etničko nacionalnim legitimizacijskim ideologijama (Vratuša, 1997). Druga anketa (*South-East European Social Survey Project*) je sprovedena 2003. godine, tri godine nakon vaninsitucionalne smene na vlasti i promene modela privatizacije od pretežno unutrašnje putem razprodaje deonica preduzeća zaposlenima pod povoljnim uslovima, na pretežno spoljašnju privatizaciju putem aukcije i tendera. To je početak perioda kratkotrajnog prividnog ili virtuelnog ekonomskog rasta, nominalno uvećanog promenama u izračunavanju osnovnog makro-ekonomskog pokazatelja, nacionalnog dohotka umesto dotadašnjeg bruto društvenog proizvoda (Kovačević, 2008). Treća anketa pod nazivom „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: Pojmovi i akteri“ sprovedena je 2012. godine, četiri godine nakon prskanja balona špekulativnog investiranja u nekretnine u SAD, sa ekspresnim širenjem posledica povećavanja nezaposlenosti i siromaštva u svetskim razmerama (Stiglitz, s.a.).

Zajednički imenitelj sve tri ankete predstavlja njihov teorijsko-metodološki i vrednosno ideološki okvir istraživanja, koji je osmislio Mladen Lazić, koordinator sve tri ankete (Lazić, ur. 2014: 27). Ključni elemenat ovog okvira predstavlja sedmočlani model klasne klasifikacije ispitanika, svodiv na petočlani model (Lazić, 2000), koji je najdetaljnije predstavljen u knjizi *Čekajući kapitalizam* (Lazić, 2011). Sedam klasa obuhvataju sledeće kategorije: I. Vrh više klase (profesionalni političari višeg i srednjeg nivoa, direktori višeg i srednjeg nivoa krupnijih javnih i privatnih preduzeća, krupni industrijski i poljoprivredni privatni preduzetnici; II. Niži direktori i srednji i sitni preduzetnici; III. Visoko obrazovani stručnjaci; IV. Službenici i tehničari sa srednjim obrazovanjem; V. Kvalifikovani i visoko kvalifikovani radnici; VI. Polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici; VII. Sitni porodični poljoprivrednici. Redukcija na petočlanu klasnu klasifikaciju se dobija spajanjem kategorija II i III u srednji sloj i kategorija V i VI u radničku klasu.

U ovom modelu klasne klasifikacije prepoznajemo kombinaciju neo-Weberijanske (Veber, M: 1976) konfliktne i relacione klasne varijante paradigme istraživanja društvene strukturalne s jedne strane, te neo-Dirkemovske (Dirkem, E: 1893/1972) i neo-Parsonovske (Parsons, 1977) konsenzualne i gradualističke varijante paradigme istraživanja društvene stratifikacije, s druge. Model Lazića se razlikuje od neo-Weberovskog Goldthorpeovog modela klasifikacije (Goldthorpe, 1987: 1992) po tome što izričito pominje sloj krupnih privatnih preduzetnika u okviru „više klase“ i pokušava da je empirijski istraži. Konfliktna varijanta istraživačke paradigme kliže u smeru konsenzualne varijante najviše u delovima istraživanja u kojima Lazić i koautori insistiraju na važnosti i poželjnosti vrednosno-normativnog konsenzusa svih pripadnika društva a naročito pripadnika „srednje“ klase ili sloja društvene hijerarhije (Vratuša, 1995; Vratuša, 2013). Sagledavajući manje obrazovane „niže društvene slojeve“ kao pre svega podložne da budu „mobilisane za promenu od strane pripadnika društvenih grupa koje teže da nametnu svoj vlastiti dominantni društveni položaj“ (Lazić, Cvejic, 2011: 280) i izražavajući zabrinutost zbog njihove podložnosti „nedemokratskoj mobilizaciji“ (Lazić and Pešić, 2013: 298), Lazić i koautori pokazuju da zajednički teorijski i metodološki imenitelj kako konfliktne relacione tako i konsenzualne gradualističke varijante istraživačke paradigme društvene

strukturacije/stratifikacije, predstavlja neistorijsko tumačenje klasne podele rada kao hijerarhijske raspodele specijalizovanih i međuzavisnih radnih funkcija u okviru tehničke podele rada na one koji vrše funkcionalno više, srednje i niže uloge u društvenoj podeli rada. S obzirom dauloge manje kvalifikovanog, zavisnog i rutinskog „delanja” i visoko kvalifikovanog, samostalnog i kreativnog „mišljenja” za društvenu reprodukciju nemaju podjednak značaj, one su nužno i prema zasluzi nejednako nagrađene (Kingsley and Moore, 1945). Implicitno se i kapitalistički način proizvodnje smatra večnim, s obzirom da se ključni pojam kapitala na neistorijski način tumači kao stvar ili resurs, po uzoru na Burdijea (Bourdieu, 1986; Lazić, 1998:76–78; Lazić, 2000).

Uprkos postojanja zajedničke koordinacije i teorijsko-metodološkog i praktičko-političkog okvira sva tri anketna istraživanja, dakle povoljnih okolnosti za prikupljanje uporedivih podataka, ova mogućnost nije iskorišćena do kraja. Pre svega, iskaz koji je odabran za merni instrument stava prema privatnoj svojini („Privatna svojina je temelj društvenog napretka”), tokom druge i treće ankete dobio je šesti modalitet odgovora („ne znam”), pored pet modaliteta odgovora koji su postojali u anketi iz 1989. godine (potpuno se ne slažem, ne slažem se, nisam siguran, slažem se, potpuno se slažem). Neuporedivosti dobijenih nalaza je doprinelo i menjanje redosleda modaliteta odgovora o stepenu slaganja sa istraživanim stavom – tokom ankete 2003. godine potpuno slaganje sa stavom je stavljeno na prvo mesto, za razliku od redosleda modaliteta odgovora tokom anketiranja 1989. i 2012. godine, kada je potpuno neslaganje sa istraživanim iskazom bilo postavljeno na prvo mesto. Ove izmene u formulaciji važnog mernog instrumenta stava prema privatnoj svojini su učinili podatke prikupljene u tri perioda nedovoljno uporedivim.

Ovi metodološki propusti koji su se mogli izbeći, samo su zaoštrili problem opšteg nedostatka istraživanja procesa transformacije osnovnih društvenih odnosa između ljudi povodom uslova i sredstava proizvodnje i reprodukcije društvenog života. Ključni pojam privatne svojine koji je upotrebljen u formulaciji glavnog mernog instrumenta, naime, upućuje na ključnu odliku svetski dominantnog kapitalističkog produkcionog odnosa – privatnu svojinu kao pravni izraz klasne podele rada na upravljačke i izvršilačke radne funkcije koje isključivo vrše pripadnici antagonistički suprotstavljenih klasa koje imaju monopol na donošenje strateških odluka o proizvodnji i raspodeli s jedne strane, i klasa prinuđenih na izvršavanje tih odluka, s druge. Različit stepen ne/slaganja sa stavom da je privatna svojina temelj društvenog napretka stoga ispunjava metodološke uslove validnosti i pouzdanosti za merenje pro-kapitalističke ili anti-kapitalističke vrednosne orijentacije ispitanika u sferi temeljnog proizvodnog odnosa.

Elemente za objašnjenje retkosti istraživanja preobražaja temeljnih društvenih odnosa, pronalazimo u neuobičajeno otvoreno formulisanom svedočansto jednog od neposrednih učesnika u procesu i projektu privatizacije društvenog vlasništva na teritoriji bivše Jugoslavije i Srbije: „Imajući u vidu revolucionarni (zapravo, kontra-revolucionarni, prim. V. Vratuša) karakter promena koje je promena vlasništva, naročito u dominantnom načinu mišljenja i ideološkom pojmovanju, javno predstavljanje vlastitih stavova, barem u početku, nije smelo da bude iritirajuće” (Vukotić, 1993: 79). Ovaj iskaz razotkriva da protivrečni društveni interesi koji se tiču smera i načina preobražaja društvene

i državne svojine, predstavljaju društveno strukturalnu osnovu retkosti sistematičnog i sistemičkog uporedivog istraživanja procesa preobražavanja osnovnog proizvodnog odnosa.

Postojanje protivrečnih društvenih interesa za održanjem zatečenih društvenih proizvodnih i vlasničkih odnosa, njihovim reformisanjem u zatečenim sistemskim okvirima i njihovim radikalnim preobražajem, artikulisani su u odgovarajućim protivrečnim teorijama i strategijama organizacije društvenih odnosa. U stručnoj društveno naučnoj publicistici preovlađuju radovi autora koji su se opredelili za funkcionalističko-pozitivističku istraživačku paradigmu tranzicije/transformacije društvenih odnosa kao i za apologiju konzervirajuće strategije upotrebe neo-adam smitovskih (Smith, 1776/2007), navodno slobodno tržišnih mehanizama regulacije privrednih tokova (Madžar, 2004), ili, neo-kejnzijanskih (Keynes, 1936/2002) državno intervencionističkih mehanizama reformišuće strategije državno kapitalističkog podsticanja platežno sposobne potražnje (Menzinger, 2014). U izrazitoj manjini su radovi autora koji su se opredelili za dijalektičko-kritičku sistemsku istraživačku paradigmu i za promovisanje strategije integralno samoupravno socijalističkog podsticanja susretnog planiranja slobodno udruženih proizvođača i potrošača (npr. Bošković, 1982).

Opređeljujući se za jednu od suprotstavljenih istraživačkih paradigmi i vrednosnih orijentacija, sociolozi i drugi istraživački promena društvenih odnosa se istovremeno opredeljuju za konkretnu terminologiju kojom će opisati ovaj proces i projekat promene dominantnih društvenih odnosa nakon prekretničkog istorijskog simboličkog događaja rušenja zida u Berlinu krajem 1980ih godina (Vratuša, 1995c; Vratuša, 2012b: 234–261).

Izraz „tranzicija“ češće upotrebljavaju društveni naučnici koji se fokusiraju na institucionalne promene u društvima koja su bila organizovana u državama takozvanog realno postojećeg socijalizma nakon Oktobarske revolucije ili nakon Drugog svetskog rata, koje su počele da „prelaze“ u organizacione forme tržišne privrede i predstavničke političke demokratije. Ovaj terminološki izbor ima tu manu da gubi iz vida da je poslednji ciklus udaljavanja od različitih oblika kolektivne svojine ka privatnima započeo krajem 1970ih i početkom 1980ih godina u kapitalističkim društvima koja su nakon Velike ekonomske depresije krajem 1920ih godina bila organizovana u takozvane države blagostanja. Ova društva su počela da „prelaze“ ponovo u neoliberalne oblike regulacije društvenih odnosa posredstvom navodno slobodnog delovanja tržišnih zakonitosti ponude i potražnje i minimalizacije intervencije državne administracije u ekonomske tokove, nakon krize stagflacije koju je izazvalo iscrpljivanje efekata podsticaja koju je ekonomskom rastu pružila obnova nakon velikih razaranja Drugog svetskog rata krajem 1960ih i početkom 1970ih godina dvadesetog veka. Slična „tranzicija“ se desila u bivšim kolonijama i polukolonijama, kada je veliki broj vlada prešao sa planiranja društvenog i ekonomskog industrijskog razvoja nacionalnih privreda putem zamene uvoza, na snižavanje uvoznih carina i podsticanje izvoza (Vratuša, V, 1991; 1997a), pod pritiskom transnacionalnih ekonomskih organizacija krupnog kapitala pod vođstvom I dominacijom SAD kao što su Međunarodni monetarni fond i Svetka banka. Ove organizacije su u uslovima napuštanja zlatnog pokrića za štampanje dolara radi inflatornog finansiranja imperijalističkog rata SAD u Vijetnamu početkom 1970ih godina,

naglo uskratile dugoročne javne kredite i uslovile dobijanje srednjoročnih i kratkoropnih kredita privatnih banaka i reprogramiranje brzo rastućih dugova, sprovođenjem neoliberalne ekonomske politike državne deregulacije čiji je ključan deo privatizacija svih oblika kolektivnog vlasništva.

Odabir izraza „transformacija” ukazuje da odgovarajući istraživač promena društvenih odnosa usredsređuje svoje istraživanje na strukturne promene realno socijalističkog odnosno državno kapitalističkog načina proizvodnje kao i na rekolonizaciju društava takozvanog Drugog i Trećeg sveta nakon urušavanja Sovjetskog saveza i razpuštanja Varšavskog pakta. Proces i projekat privatizacije u Srbiji stoga treba da se sagledava u širem objektivnom društveno istorijskom kontekstu formalno pravnog dovršavanja restauracije kapitalizma u društvima bivšeg realno postojećeg socijalizma i integralnog samoupravljanja, zapravo u društvima najvišeg dostignutog stepena podruštvljene verzije državnog kapitalizma u celokupnoj klasnoj predistoriji čovečanstva do sada (Vratusa, 2013: 46–63). Ova restauracija se odvijala u istovremenim istorijskim okolnostima zaoštavanja sistemske krize akumulacije kapitala od kraja šezdesetih godina dvadesetog veka, nakon što su se iscrpeli podsticaji razaranja Drugog svetskog rata za ponovno pokretanje akumulacije kapitala nakon Velike depresije još krajem dvadesetih godina dvadesetog veka. Sistemski izvor cikličnih kriza akumulacije kapitala predstavlja protivrečnost između prometne i upotrebne vrednosti jedine i jedinstvene robe sposobne da proizvodi višak vrednosti, društvene proizvodne snage ljudskog rada i izvedene protivrečnosti između društvenog karaktera reprodukcije i privatnog prisvajanja njenih rezultata (Marx, 1867/1987).

S obzirom da autor ovih redova polazi od pretpostavke da nije moguće vrednosno neutralno istraživanje bilo koje društvene pojave u klasno podeljenim društvima izpresecanim antagonističkim klasnim interesima velikih grupacija ljudi koje zauzimaju suprotstavljena mesta u klasnoj podeli rada, neophodno je da se u istraživanju procesa i projekta tranzicije/transformacije uzme u obzir i subjektivni kontekst samo-refleksivnog utvrđivanja pro– ili anti-kapitalističke vrednosne orijentacije subjekata istraživanja društvenih procesa i odnosa nakon 1989/90. godine.

Prezentacija rezultata i analiza

Na narednim stranama će biti tabelarno i grafički prikazani glavni nalazi longitudinalnog istraživanja stava reprezentativnog uzorka ispitanika u Srbiji prema privatnoj svojini u anketama sprovedenim 1998, 2003. i 2012. godine – trend opadajuće saglasnosti, naročito među radnicima u prva dva istraživanja, a i među sitnim poljoprivrednicima u trećem istraživanju, sa stavom da je privatna svojina temelj društvenog napretka, te da je implicitno potrebno i poželjno da se privatizuje društvena i državna imovina.

Kao što je istaknuto u Uvodu, dodavanje šestog modaliteta odgovora „ne znam” na pitanje odabrano za glavni merni instrument stava ispitanika prema privatnoj svojini u anketama sprovedenim 2003. i 2012. godine, kao i promena redosleda modaliteta odgovora, onemogućava nam da sa sigurnošću tvrdimo koji deo procentualnog smanjenja delimičnog i potpunog slaganja sa stavom da privatna svojina predstavlja temelj društvenog napretka treba da se pripíše

opadanju slaganja sa ovim stavom, a koji promeni u formulaciji mernog instrumenta. Pogrešno je pokušavanje da se naknadno postigne veći stepen uporedivosti dobijenih odgovora, eliminisanjem iz statističkih proračuna onih ispitanika koji su 2003. i 2012. godine odgovorili odabirući modalitet odgovora „ne znam“ koji nije postojao u prvosprovedenoj anketi 1989. godine. Glavni argument protiv ovakvog statističkog postizanja uporedivosti jeste zanemarivanje postojanja klasno specifične tendencije manje obrazovanih kategorija ispitanika da odabiru modalitet odgovora „ne znam“ nadprosečno često. Njihovo eliminisanje stoga veštački uvećava učestalost preostalih modaliteta odgovora među njima i može da dovede do grešaka u izveštavanju o nalazima istraživanja. Takva greška je promakla Mladenu Laziću i Jeleni Pešić u njihovom tekstu objavljenom 2013. godine u kojem su na strani 292 u Tabeli 3 prikazali ispitanike pripadnike radničke klase kao najviše ekonomski tržišno liberalno ili pro-kapitalistički orijentisane, pripisujući im navodno najviši stepen delimičnog i potpunog slaganja sa stavom „Što manje vlada interveniše u ekonomiju to bolje je za Srbiju“ tokom anketiranja 2012. godine (Lazić and Pešić, 2013: 292, Tabela 3). Odabir iskaza o državnom intervencionizmu za glavni merni instrument pro-kapitalističke odnosno anti-kapitalističke vrednosne orijentacije ispitanika, istovremeno sugerise zaključak da su se pomenuti autori priklonili onoj teorijsko-metodološkoj paradigmi istraživanja kapitalističkog načina proizvodnje koja stavlja naglasak na odnose razmene to jest na prevashodno tržišnu regulaciju odnosa društvene reprodukcije života u sferi razmene dobara i usluga. Time su ovi autori zanemarili iskaz o privatnoj svojini koji upućuje na preovlađujuće odnose u procesu proizvodnje dobara i usluga, to jest na protivrečna mesta društvenih klasa u klasnoj podeli rada i na izhodeće suprotstavljene društvene interese da se održi privilegovani ili relativno poboljša nedovoljno privilegovani vlastiti položaj u zatečenom sistemu klasne podele rada utemeljene na monopolu pristupa krupnoj kapitalističkoj privatnoj svojini, odnosno da se zatečena klasna podela rada eliminiše kao uslov optimalnog razvoja ljudskih potencija svih pripadnika društva a ne samo onih privilegovanih. Teorijsko određivanje kapitalističkog načina proizvodnje polazeći od odnosa razmene umesto od odnosa proizvodnje, onemogućila je pomenutim autorima da i pre sofisticirane statističke faktorske analize, dođu do zaključka da se iskaz o privatnoj svojini kao temelju društvenog progressa tiče temeljnih ili bazičnih odlika kapitalističkog načina proizvodnje, dok se iskaz o ne/poželjnosti državne intervencije u privredne tokove tiče „sekundarnih“ odlika ovog načina proizvodnje, zavisnih od faze u kojoj se nalazi ciklična kriza akumulacije kapitala (Lazić and Pešić, 2013: 301–2).

Dopunski razlog zbog kojega su se ovi autori opredelili da pro- ili anti-kapitalističku vrednosnu orijentaciju istražuju na osnovu analize odgovora na iskaz o poželjnosti državnog intervencionizma umesto odgovora na iskaz o poželjnosti privatne svojine, najverovatnije predstavlja činjenica da je teško ili čak i nemoguće argumentovanje preferiranja privatne svojine svim oblicima kolektivne svojine u izrazima koji pretenduju na univerzalno važenje i u korist svih pripadnika društva, pošto privatna svojina po definiciji počiva na izključivanju svih brojnih ne-vlasnika.

Prilikom pokušaja razjašnjenja subjektivnih izvora metodološke greške izbacivanja iz statističke analiza ispitanika koji su u anketama 2003. i 2012.

godine odabrali novododani modalitet odgovora „ne znam”, valja uzeti u obzir i činjenicu da su pomenuti autori nedvosmisleno ukazali da sami smatraju da je kapitalistički način proizvodnje superioran u odnosu na sve varijante realno postojećeg socijalističkog načina proizvodnje koji su se urušili krajem 1980ih godina, te da je stoga poželjno da srednja klasa bude što uspešnija u širenju ekonomskih i političkih liberalnih vrednosti na niže slojeve i time doprinesu smanjenju disonancije između navodno novog normativno institucionalnog sistema kapitalizma i navodno starog socijalističkog sistema vrednosti (Lazić and Pešić, 2013: 285). Izomorfno vrednosno opredeljenje prisutno je i u dve godine starijem tekstu Lazića i Cvejića objavljenog 2011. godine u kojem izražavaju svoju zabrinutost da se promene u Srbiji još uvek nisu dovoljno čvrsto ukorenile da postanu sposobne za samoreprodukciju „novog društvenog oblika” (Lazić and Cvejić, 2011: 809). Imajući u vidu nedovoljno razvijene institucije tržišne regulacije privrednih tokova, oni tako tvrde da bi potenciranje redistributivne uloge države pre dovršenja sprovođenja temeljnih strukturalnih ekonomskih preobražaja – misleći pre svega na privatizaciju društvene i državne svojine – „verovatnije otežalo nego što bi pomoglo ekonomski i društveni razvoj zemlje” (Lazić, Cvejić, 2011: 819). Izričući ove vrednosno obojene sudove o ne/ poželjnosti intervencionističke uloge države u privredi, Lazić i Cvejić zanemaruju raspoložive podatke o višim stopama rasta industrijske proizvodnje upravo u periodu većeg mešanja državne administracije u privredne tokove (up. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1999*, str. 246, naročito za period 1995–1998), koji period oni nazivaju periodom „blokirane transformacije” (mada se radi samo o periodu sporijeg tempa konverzije društvene svojine u privatnu posredstvom njenog ponovnog podržavljenja pod izgovorom da je društvena svojina bez titulara, svačija i ničija), nego što su stagnirajuće i čak negativne stope industrijskog rasta posle navodnog „deblokiranja” procesa transformacije svojinskih odnosa nakon smene partija na vlasti petog oktobra 2000. godine (up. *Statistički godišnjak Srbije i Crne gore*, 2003, str. 146, Statistički godišnjak republike Srbije, 2011, str. 51–2, osim delimično za period 2004–2007). Istovremeno je došlo do zamene prevashodno internog modela privatizacije putem rasprodaje deonica preduzeća zaposlenima pod povoljnim uslovima, prevashodno eksternim modelom privatizacije posredstvom namernog oterivanja preduzeća u stečaj i njihove rasprodaje po najnižoj mogućoj ceni na aukcijama i tenderima spoljašnjim navodnim „strateškim partnerima” (Vratuša, 2012: 241). Samo-identifikacija vlastitog vrednosnog opredeljenja s obzirom na odnos prema kapitalističkom načinu proizvodnje najjasnije dolazi do izraza već u naslovu programatske i u našoj sredini uticajne knjige Mladena Lazića pod naslovom *Čekajući kapitalizam* (Lazić, 2011). Ovaj naslov naime sugerije čitaocima da poželjan kapitalistički način proizvodnje još uvek nije dominantan u društvima bivšeg realnog socijalizma, odnosno da nije postao dominantan način proizvodnje u svetskim razmerama još od produženog šesnaestog veka (Wallerstein, I: 1974/1986) i ostao dominantan način proizvodnje do aktualne prve destine dvadesetprvog veka.

Nalazi utemeljeni na upotrebi iskaza o progresivnosti privatne svojine kao glavnog pokazatelja i mernog instrumenta pro– ili anti-kapitalističke vrednosne

orijentacije ispitanika, predstavljeni su u Tabeli 1 – Za i protiv privatne svojine. Podaci u kolonama ranga 4, 9 i 14 odgovarajućih kategorija ispitanika u Tabeli 1. nedvosmisleno potvrđuju teorijska očekivanja izvedena iz perspektive kritičke novomaterijalističke i dijalektičke istraživačke paradigme sistemsko-strukturnih društvenih preobražaja (Vratuša, 1995c; 2006), da pripadnici slojeva privilegovane vladajuće klase prihvataju privatnu svojinu sa nadprosečnom učestalošću, dok pripadnici nižih slojeva izrabljivane i potlačene klase, prihvataju istu vrednost sa ispodprosečnom učestalošću u vreme sprovođenja sve tri ankete.

Tabela 1. Za i protiv privatne svojine

Iskaz odabran za merni instrument: Privatna svojina je temelj društvenog napretka														
Tehnika merenja: – sabiranje procenata delimičnog i potpunog ne/slaganja sa odabranim iskazom														
	Izvorno postojalo 5 modaliteta odgovora				6. modalitet odgovora „ne znam” uključen u predstavljanje odgovora celokupnog uzorka ispitanika					6. modalitet odgovora „ne znam” uključen u predstavljanje odgovora radno aktivnih ispitanika (bez penzionera I nezaposlenih)				
	1989				2003					2012				
kolona	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Klasa	1+2	3	4+5	Rang	5+4	3	2+1	6	Rang	1+2	3	4+5	6	Rang
Ia	59	7	33	X	0	0	0	0		0	0	0...	0	
Ib	31	7	61	II	63	5	28	5	II	20	26	51	3	I
Ia +Ib	44	7	49											
Ila	10	9	81	I	82	0	18	0	I	18	27	47	8	II
Ilb	41	9	50	VIII	55	20	20	5	III	22	28	29	8	V
III	34	9	59	III	53	24	21	2	IV	35	23	31	11	IV
Ila+Ilb+III	33	9	60		58	21	19	2		33	25	32	10	
IV	32	16	52	VI,VII	44	23	28	4	V	24	24	32	19	III
V	32	16	52	VI,VII	41	20	33	6	VI,VII	33	19	25	18	VI
VI	33	30	37	IX	37	23	33	7	IX	28	20	23	29	VII
V+VI	32	20	48		40	21	33	6		31	24	24	21	
VII	14	27	59	IV	40	22	26	12	VIII	23	23	22	32	VIII
VIII	24	17	58	V	41	26	28	5	VI,VII					Izključeni
Ukupno	28	19	53	N 2963	44	22	29	5	N 1592	29	24	29	18	N 2074
C's V Appr.sig.				.157 .000					.153 .000					.114 .000

Legenda: modaliteti odgovora: 1. Potpuno neslaganje; 2. neslaganje; 3.ambivalentan; 4.slaganje; 5. Potpuno slaganje; 6. Ne zna;

klase: Ia profesionalni političari višeg i srednjeg nivoa; Ib direktori (menadžeri) višeg i srednjeg nivoa krupnih javnih i privatnih preduzeća, krupni industrijski i poljoprivredni privatni preduzetnici; Ila srednji, sitni i mikro privatni preduzetnici; Ilb direktori (menadžeri) nižeg nivoa; III visoko obrazovani stručnjaci, slobodne profesije I visoko obrazovani samozaposleni; IV službenici, tehničari i samozaposleni sa srednjim obrazovanjem; V kvalifikovani i visoko kvalifikovani radnici; VI polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici; VII sitni porodični poljoprivrednici; VIII nezaposleni.

Pre prelaska na detaljnu diskusiju nalaza predstavljenih u Tabeli 1 Za i protiv privatne svojine, potrebno je da se ponovo istakne da nije moguća neposredna uporedljivost rezultata izraženih u relativnim frekvencijama ne/slaganja sa stavom o progresivnosti privatne svojine zbog uvođenja šestog modaliteta odgovora („ne znam”) u formulaciju pitanja u anketama sprovedenim 2003. i 2012. godine, kao i zbog zamene mesta modaliteta odgovora za potpuno slaganje i potpuno neslaganje u anketi sprovedenoj 2003.

Dopunsku prepreku neposrednom upoređivanju pro- i anti- kapitalističke vrednosne orijentacije reprezentativnih predstavnika pripadnika svih osnovnih klasa u Srbiji, predstavlja **nedostupnost ovom autoru reprezentativnog pod uzorka ispitanika profesionalnih političara** višeg i srednjeg nivoa u anketama sprovedenim 2003. i 2012. godine. Stoga smo u prilici da u ovom istraživanju analiziram samo nalaz iz 1989. godine da su upravo ispitanici pripadnici politokratske frakcije vladajuće klase, u anketi sprovedenoj 1989. godine izrazili **ispod prosečno** slaganje sa stavom o progresivnosti privatne svojine (33%, ili 4 procentna poena manje čak i u odnosu na niže kvalifikovane radnike, koji u sve tri analizirane ankete izražavaju ispod prosečnu saglasnost sa stavom o progresivnosti privatne svojine). Time su ispitanici profesionalni političari snizili ukupni prosek slaganja sa progresivnošću privatne svojine među pripadnicima vladajuće klase četiri procentna poena ispod proseka koji za celokupan uzorak 1989. godine iznosi 53% (up. Tabela 1. Za i protiv privatne svojine). Iz iste tabele je vidno da je **tehnokratska frakcija** vladajuće klase 1989. godine pokazala teorijski očekivano nadprosečno slaganje sa progresivnošću privatne svojine (61%) .

Ovo izražavanje značajno nižeg stepena saglasnosti sa iskazom o progresivnosti privatne svojine od strane ispitanika „birokrata” i profesionalnih političara u poređenju sa ispitanicima „tehnokratama” u okviru domaće vladajuće klase 1989. godine, može da se tumači dvojako. Prvo, ispodprosečno slaganje sa stavom o progresivnosti privatne svojine profesionalnih političara može da se protumači kao izraz interesa ove frakcije vladajuće klase da **zadrži kontrolu** nad osnovnim sredstvima za proizvodnju, nad infrastrukturom i sistemom bankarstva, kao najpovoljnijom startnom pozicijom za konverziju svoje političke moći u ekonomsku moć i lično bogaćenje posredstvom kontrole procesa privatizacije društvenog i državnog vlasništva. Drugo tumačenje usmerava pažnju na bogatu **istorijsku tradiciju državno kapitalističke intervencije u privredne tokove** u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji još od pre Drugog svetskog rata, putem planskog mobilisanja strateških domaćih izvora za pokretanje infrastrukturnih projekata potrebnih za podsticanje nacionalne akumulacije kapitala.

Teorijski očekivano nadprosečno slaganje sa progresivnošću privatne svojine ispitanika pripadnika **tehnokratske frakcije** vladajuće klase 1989. godine (61%), pak, može da se objasni interesom ove frakcije vladajuće klase da kroz privatizaciju organizacija, infrastrukturnih sistema i institucija kojima su rukovali, obezbede sigurniji i trajniji mehanizam reprodukcije na privilegovanim položajima u klasnoj podeli rada nego što je to imenovanje na rukovodeće položaje od strane najvišeg sloja politokratske frakcije vladajuće klase (Vratuša, 1993).

Ovaj nalaz o značajnim razlikama ali i sličnostima između ispitanika pripadnika politokratske i tehnokratske frakcije vladajuće klase 1989. godine u stavu prema progresivnosti privatne svojine, dovodi u pitanje tezu Lazića i koatora da je krajem osamdesetih godina dvadesetog veka došlo do smene „starog“ realno socijalističkog načina proizvodnje, „novim“ kapitalističkim načinom proizvodnje i do prateće kvalitativne transformacije klasne strukture društva. Lazić, međutim, ne pruža dovoljno elemenata za potkrepljivanje teze da su se uslovi za formiranje „više“ i „srednje“ klase „bitno promenili“ i sa njima struktura i sastav ovih društvenih grupacija. Sekundarna analiza anketnih podataka, naprotiv, pruža elemente za potkrepljivanje teze da postoji samo kvantitativno ali ne i kvalitativno razlikovanje između osnovnih klasa u Srbiji pre i posle 1989. godine.

U slučaju vladajuće klase, Lazić tako prenaglašava razliku između „**političko-ekonomskog monopola** bivše komunističke nomenklature” do 1989. godine s jedne strane, i „**međusobno isprepletanih položaja ekonomske i političke dominacije** iste grupacije” posle 1989. godine s druge strane (Lazić and Cvejić, 2011: 809). Potenciranje ove razlike zapostavlja ranu pojavu personalne unije i horizontalne cirkulacije pripadnika dominantne frakcije nomenklature Saveza komunista na rukovodećim položajima u političkim, privrednim i kulturnim institucijama do 1989. godine, odnosno nomenklature najbrojnijih partija koje su oformili i u njih se preselili brojni bivši članovi Saveza komunista i njihovi potomci tokom i posle prvih višestranačkih izbora.

S obzirom na nedostupnost ovom autoru reprezentativnog poduzorka pripadnika klase profesionalnih političara ili „političke elite” (kako ovaj sloj vladajuće klase imenuju Lazić i koautori u svojim novijim tekstovima), u ovoj sekundarnoj analizi anketnih podataka takođe može da bude reči samo o „tehnokratskoj” frakciji vrhunskog sloja vladajuće klase pre i posle 1989. godine, naime o direktorima ili menadžerima krupnih i srednjih javnih ili privatnih industrijskih, bankarskih odnosno uslužnih preduzeća i organizacija, kao i krupnih i srednjih privatnih preduzetnika. Podaci vidni iz Tabele 1. Za i protiv privatne svojine svedoče o kontinuitetu nadprosečnog izjašnjavanja ove tehnokratske frakcije vladajuće klase u prilog progresivnosti privatne svojine tokom sva tri posmatrana perioda, takođe svedoče u prilog teze da u bivšim društvima realno postojećeg socijalizma krajem osamdesetih godina prošlog veka nije došlo do „uspostavljanja novog kapitalističkog poretka” umesto „starog” normativno-institucionalnog poretka samoprozvanog realno postojećeg socijalizma. Realno postojeći socijalizam Lazić određuje, po uzoru na Georges Markusa (Feher, Heller, Markus, 1983), kao sektorski nediferenciran, statičan, autarhičan novi klasni način komandne regulacije svih sfera društvenog života, centralno planirane hiperprodukcije sredstava za proizvodnju pod isključivim monopolom nad vršenjem uloga društvene regulacije i planiranja u društvenoj podeli rada od strane pripadnika vladajuće nomenklature klase. Ovaj navodno novi način društvene reprodukcije je prema Laziću **kvalitativno različit** od i isključivo u **spoljašnjim odnosima** sa okružujućim kapitalističkim načinom proizvodnje dominantnim u svetim razmerama, sektorski diferenciranim,

politički pluralističnim i odlikovanim jasnim razdvajanjem između zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, višepartijskom izbornom predstavničkom demokratijom, tržišnom konkurencijom regulisanom i privatnim profitom motivisanom privredom (Lazic, 1987). Iz ovakvog određenja realno postojećeg socijalizma, Lazić je mogao da izvede jedino zaključak da se podsticaj za kvalitativnu sistemsku transformaciju realno postojećeg socijalizma pojavio tek u kasnim osamdesetim godinama dvadesetog veka, pod **spoljašnjim pritiskom** sloma socijalističkog poretka u Istočnoj Evropi (Lazic and Cvejic, 2011:808; Lazić and Pešić, 2013: 284).

Podaci iz Tabele 1 Za i protiv privatne svojine, naprotiv sugerišu da je u bivšim društvima samoprozvanog realno postojećeg socijalizma u kasnim 1980im godinama došlo do dovršavanja formalno pravne restauracije „starog” kapitalističkog poretka koji zapravo nikada nije bio u potpunosti eliminisan u Sovjetskom savezu i drugim društvima relano postojećeg socijalizma. Na kontinuitet postojanja i delovanja ključnih elemenata zatečenog kapitalističkog načina proizvodnje u ovim društvima, s protokom vremena sve uticajnijih, odlučujuće je uticao jedan ključan faktor. Tu pre svega mislimo na neprevaziđene ostatke i nikada prekinuto obnavljanje klasne podele rada potencijalno univerzalne ljudske prakse na planirajuće i naredbodavne radne funkcije, koje je za sebe monopolisala vladajuća manjina, s jedne strane, i na otuđene i otuđujuće repetitivne radne funkcije na čije vršenje privilegovana manjina fizičkom ili ekonomskom prinudom svodi većinu pripadnika ljudskog društva, pretvarajući ju time u klasu izrabljivanih i potlačenih.

Drugi činilac kontinuiteta ključnih elemenata kapitalističkog načina proizvodnje u društvima bivšeg realno postojećeg socijalizma izveden je iz prvog. Ovde mislimo na opstanak, reprodukciju i stalno jačanje u okviru njih sve vreme njihovog postojanja takozvanih „srednjih” klasa ili slojeva. Radi se zapravo o opstanku i reprodukciji takozvane „stare” i „nove” sitne buržoazije. Pripadnici **„stare” sitne buržoazije** zajedno sa članovima porodice i manjim brojem unajmljenih pomoćnika neposredno učestvuju u organizovanju i proizvodnji dobara i usluga za tržište na sitnim i srednje velikim sredstvima za proizvodnju u porodičnom vlasništvu u poljoprivredi i zanatstvu. U skladu sa istorijskim iskustvom na koje je upozorio još Marks u odeljcima I toma *Kapitala* posvećenima nastanku poljoprivrednih i industrijskih kapitalista, jedan deo „stare” sitne buržoazije se preobražava u kapitalističke privatne vlasnike koji zapošljavaju veći broj najamnih radnika. Povoljni uslovi za ovaj „puževski” put nastajanja klase kapitalista su u realno postojećim socijalističkim zemljama stvoreni nakon iscrpljivanja mogućnosti centralno planiranog ubrzanog ekstenzivnog procesa urbanizacije i industrijalizacije i uvođenja ekonomskih reformi, zapravo slabljenja kontrole elemenata robonovčane proizvodnje počevši od tzv nove ekonomske politike u SSSR 1921. godine. U SFRJ je ovo slabljenje kontrole „puževskog” pretvaranja sitnog privatnog vlasništva „stare” sitne buržoazije u srednje i krupno kapitalističko privatno vlasništvo formalno pravno je ostvareno u Srbiji i celokupnoj SFRJ putem donošenja člana 22 Ustava iz 1963. godine, koji je legalizovao unajmljivanje radne snage izvan porodice

u okviru preduzeća u vlasništvu grupe građana. Domaći istraživači procesa transformacije temeljnih proizvodnih odnosa u većini se zalažu za promovisanje razvoja takvog modela kapitalističkog načina proizvodnje koji bi podsticao porast produktivnosti rada a istovremeno bi, na neobjašnjen način, izbegao „tegobne” tendencije razaranja društva (Bolčić, 2013).

Nalazi predstavljeni u kolonama 4, 9 and 14 Tabele 1. Za i protiv privatne svojine o rang u ispitanika pripadnika klase sitnih i srednjih privatnih preduzetnika, dovode u pitanje takođe tezu Lazića i koautora da je ova društvena grupacija u društvima realno postojećeg socijalizma i u Srbiji 1989. godine bila još uvek na „marginama” i „izvan” dominantnog „socijalističkog normativno institucionalnog poretka, koja je stoga bila manje naklonjena da podrži liberalne vrednosti ne samo u političkoj, nego i u ekonomskoj sferi (Lazić and Cvejić, 2011:819; Lazić and Pešić, 299). Ispitanici sitni i mikro preduzetnici, naime, zauzeli su u prve dve ankete prvi rang, i tek u trećoj anketi drugi rang, iza krupnih i srednjih privatnih preduzetnika i direktora visokog i srednjeg nivoa, prema učestalosti saglašavanja sa stavom o progresivnosti privatne svojine. Ovaj nalaz sugerise da je upravo stara sitna buržoazija čiji se jedan deo transformisao u kapitalističku klasu, predstavljala glavnog društvenog nosioca dovršenja formalno pravne restauracije kapitalizma u bivšim društvima realno postojećeg socijalizma. Samo u anketi iz 2012. godine, ispitanici sitni preduzetnici su ređe od ispitanika krupnih i srednjih preduzetnika i viših i srednjih menadžera izrazili saglasnost sa progresivnošću privatne svojine, i jedino u anketi 2012. godine je samo relativna većina ove kategorije ispitanika (a ne apsolutna većina kao u anketama 1989. i 2003. godine) izrazila ovu saglasnost.

Ni u slučaju visoko obrazovane „srednje klase” odnosno nove sitne buržoazije, Lazić i koautori ne pružaju ubedljive dokaze da postoji kvalitativna razlika između „**posredovanja komandnih uloga u smeru radnika**” na temelju „deriviranog (delegiranog) komandnog autoriteta” od pripadnika vladajuće nomenklature, s jedne strane, i „**vršenja profesionalnih (stručnjačkih) uloga**” na temelju „**autonomije**” kontrole nad „**kulturnim resursima**” (formalno kristalizovanim u obliku univerzitetskog obrazovanja) ili nad „**organizacionim resursima**” (formalno kristalizovanim u obliku „transferisanog menadžerskog autoriteta u državnim i privatnim firmama”, s druge strane” (Lazic and Cvejic, 2011: 813).

Pripadnici „**nove**” sitne buržoazije za razliku od „stare” sitne buržoazije ne poseduju sitna i srednje velika sredstva za proizvodnju, ali raspolažu u nekoj vrsti ličnog vlasništva državnim monopolom garantovane potvrde da nakon pohađanja ustanova visoko školskog obrazovanja i polaganja svih predviđenih ispita, raspolažu opštim i posebnim saznanjima neophodnim za vršenje planskih, naredbodavnih i kontrolnih upravljačkih radnih zadataka u klasnoj podeli rada. Društvenu grupaciju visoko obrazovane nove sitne buržoazije u bivšim društvima samoprozvanog realno postojećeg socijalizma odlikovala je međunarodna pokretljivost i usvajanje tokom boravaka u inostranstvu vradnosnih orijentacija karakterističnih za kapitalistički način proizvodnje, pre svega individualizma, liberalizma i meritokratije (Lazić and Cvejić, 2011: 814).

Na osnovu samoubeđenosti da je zaslužila društveno verifikovani monopol na stručno znanje i rukovođewe u klasnoj podeli rada, ova društvena grupacija postala je i važan društveni izvor za **regrutovanje nove – stare vladajuće klase** koja je započela i vodila proces tzv „post-socijalistike transformacije”, sudeći prema nalazima autora poput Glassmana (1997), Longwortha (1997), Szeleny i Szelenya (1995), a u našoj sredini Lazic i Cvejic (2011: 808) i Lazić i Pešić (2013: 285).

Podaci prikazani u Tabeli 1. Za i protiv privatne svojine ukazuju da ispitanici pripadnici nove visoko obrazovane sitne buržoazije u anketama 2003 i 2012 go dine postaju sve skeptičniji u pogledu progresivnosti privatnog vlasništva. Ova rastuća skeptičnost proizlazi najverovatnije iz životnog iskustva velikih prepreka nastojanju da održe i poboljšaju svoj privilegovani položaj u klasnoj podeli rada kroz privatno preduzetništvo i / ili stalno zaposlenje u privatnom sektoru, kao i iz razočaravajućih iskustava sa višepartijskom parlamentarnom demokratijom.

Ova opadajuća podrška privatnoj svojini među ispitanicima visokoobrazovanim stručnjacima i samozaposlenima, međutim, nikada nije pala ispod nivoa podrške stavu o progresivnosti privatne svojine kod ispitanika pripadnika radničke klase. Lazić i koautori imaju tendenciju da prilikom fokusiranja na istraživanje „srednje klase” njene pripadnike tretiraju kao podjednako udaljene od vradajuće i potlačene klase, umesto kao sitno-buržoaski sloj vladajuće klase, njen glavni izvor regrutacije i ideološki prdstavnik one frakcije vladajuće buržoazije koja je dominantna u datoj fazi ciklične systemske krize akumulacije kapitala u svetskim razmerama.

Prema nalazima prikazanim u Tabeli 1 Za i protiv privatne svojine možemo da primetimo da je samo među ispitanicima **službenicima** uglavnom srednjeg nivoa obrazovanja od jedne do druge ankete bio u porastu „duh kapitalizma”. Rang ove kategorije ispitanika s obzirom na njihovo prihvatanje progresivnosti privatne svojine se popeo sa Vlog i VIIog mesta, koja su delili sa ispitanicima kvalifikovanim i visoko kvalifikovanim radnicima u anketi iz 1998, do visokog IIIćeg mesta u anketi 2012. godine na kojem se u anketi 1989. godine nalazila nova sitna buržoazija, visoko obrazovani stručnjaci i slobodne profesije.

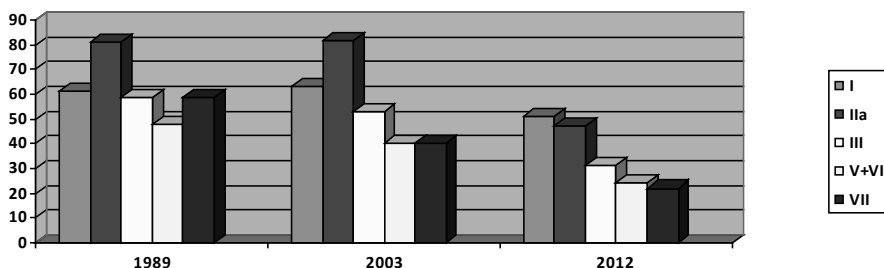
Ispitanici **kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici** su se samo u prvoj anketi iz 1989. godine u apsolutnoj većini (52%) saglasili sa stavom da je privatna svojina temelj napretka, za jedan procentni poen manje od ukupnog proseka saglašavanja. Imajući u vidu da su prema prvom Zakonu o transformaciji društvenog kapitala odluku o započinjanju procesa privatizacije morali da donesu Radnički saveti preduzeća i radnih zajednica, možemo da pretpostavimo da su visoko kvalifiovani radnici u meri u kojoj su uopšte bili zastupljeni u ovim samoupravnim telima, očekivali da še kroz radničko akcionarstvo moći da utiču na očuvanje svojih radnih mesta i/ili da će na osnovu svojih kvalifikacija imati prednosti prilikom zapošljavanja na tržištu rada. Nekvalifikovani radnici, naprotiv, već 1989. godine su shvatili da privatna svojina njima neće donete napredak. Tokom ankete 2003. godine samo trećina ispitanika radnika, a 2012. godine samo četvrtina ispitanika radnika svih kvalifikacija iskazala saglasnost sa stavom o progresivnosti privatne svojine.

Razlika u stepenu prihvatanja vrednosti privatne svojine između ispitanika pripadnika menadžerske i privatno preduzetničke frakcije domaće vladajuće klase i ispitanika pripadnika radničke klase svih kvalifikacija, postepeno se povećavala od 61:48=1.27 u anketi iz 1989. godine, preko 63:40=1.57 u anketi iz 2003. godine, do 51:24=2.12 tokom ankete iz 2012. godine.

Nalazi prikazani u Tabeli 1 Za i protiv privatne svojine otkrivaju da su najveći pad u rang u obziru na saglasnost sa progresivnošću privatne svojine između ankete sprovedene 1989 do ankete sprovedene 2012 godine doživeli **ispitanici nezaposleni i sitni poljoprivrednici**. Uočljivo je naglo smanjenje privatno svojinske pro-kapitalističke vrednosne orijentacije među ispitanicima sitnim poljeprivrednicima sa IVog mesta 1989. godine na VIII mesto u anketi 2003. godine, iznad samo ispitanika nekvalifikovanih radnika, da bi u anketi sprovedenoj 2012. godine iskazali još manji stepen slaganja sa progresivnošću privatne svojine (22%) nego ispitanici nekvalifikovani radnici (23%). Ovaj pad treba da se tumači u svetlu ubrzane diferencijacije među poljoprivrednicima, otvaranja domaćeg tržišta nekontrolisanom uvozu poljoprivrednih proizvoda i propadanja velikog broja staračkih poljoprivrednih domaćinstava na ivicu siromaštva s jedne strane, kao i pojave krupnih kapitalističkih poljoprivrednih preduzetnika i „latifundista” (Šljukić, 2004:277), s druge strane.

Opređenje Lazića i koautora da iz statističkih proračuna izostave ispitanike koji su se opredelili za modalitet odgovora „ne znam” koji nije postojao u anketi 1989. godine, kao i da nalaze anketa predstave u obliku prosečnih rezultata pojedinih kategorija ispitanika i celokupnog uzorka na petočlanoj skali Likertovog tipa, zamagluje ovaj rastući jaz u stavovima prema privatnoj svojini i privatizaciji između ispitanika pripadnika vrha i dna domaće društvene hijerarhije. Nalaz ove sekundarne analize istih anketnih podataka sugerise da je društvo u Srbiji sve više podeljeno u **samo dve klase a ne postepeno i ravnomerno na sedam ili pet**.

Grafikon 1: Trend opadanja saglasnosti sa progresivnošću privatne svojine i povećavanja razlika pro- i anti- kapitalističke vrednosne orijentacije između vladajuće i podčinjene klase

Opšti zaključak koji sugerise upoređivanje prosečne učestalosti s kojom su se ispitanici delimično i potpuno saglašavali sa stavom da je privatna svojina temelj društvenog napretka u anketama 1989, 2003. i 2012. jeste da postoji vidan

uglavnom jednosmerni **trend opadanja verovanja ispitanika pripadnika svih društvenih klasa u privatnu svojinu kao temeljnu vrednost kapitalističkog načina proizvodnje**. Jedino ne možemo da znamo da li bi i tokom prve ankete izvedene 1989. godine prosečno saglašavanje obuhvatalo apsolutnu većinu ispitanika (53%) da je i u njoj postojala mogućnost odgovora „ne znam” na glavni merni instrument pro-kapitalističke vrednosne orijentacije. Iz podataka prikazanih u Tabeli 1. Za i protiv privatne svojine sa sigurnošću možemo da izvedemo zaključak da je kroz vreme ostalo nepromenjeno prosečno delimično i potpuno neslaganje ispitanika sa progresivnošću privatne svojine (između 28% i 29%, up. kolone 1, 7 i 12 Tabele 1 Za i protiv privatne svojine), dok je najveći porast ostvario upravo novouvedeni modalitet odgovora „ne znam” (sa 5% u anketi 2003. na 18% u anketi 2012, up. kolone 8 i 13 u Tabeli 1 Za i protiv privatne svojine. Ukoliko poput Lazića i koautora izbacimo iz statističkih proračunavanja srednjih vrednosti sve ispitanike koji su se opredelili za novouvedeni modalitet odgovora „ne znam” na pitanje o progresivnosti privatne svojine tokom ankete 2012. godine, kao rezultat dobijamo povišenje prosečnog delimičnog i potpunog slaganja sa progresivnošću privatne svojine svih kategorija ispitanika na 35%. Ovo povišenje, međutim, ne dovodi u pitanje trend opadanja slaganja sa temeljnom vrednošću kapitalističkog načina proizvodnje. Opadajući trend saglašavanja sa progresivnošću privatne svojine je suprotan teorijski pretpostavljenim i praktički željenim nalazima anketnog istraživanja vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih klasa u Srbiji kroz vreme – da će doći do „transfera” liberalnih pro-kapitalističkih političkih i ekonomskih vrednosti niz društvenu hijerarhiju, od više i srednje klase ka radništvu i seljaštvu u okolnostima očekivane konsolidacije tržišne ekonomije i pratećeg poboljšanja materijalnog položaja širih slojeva stanovništva (Lazic and Cvejic, 2011: 815; Lazić and Pešić, 2013: 292–293, 296–300). Izbijanje sistemske krize akumulacije kapitala 2007/2008. godine koju Lazić i koautori nisu mogli da predvide polazeći od svoje vrednosne orijentacije na normalizaciju i legitimizaciju kapitalističkih odnosa reprodukcije, demantovalo je ova teorijska i praktička očekivanja.

Trend opadanja saglašavanja ispitanika sa progresivnošću privatne svojine je najmanje izražen među ispitanicima menadžerima višeg i srednjeg nivoa i krupnim i srednjim privatnim preduzetnicima. Eliminišući iz pod uzorka ispitanika od 205 pripadnika ove „ekonomske elite” koja kontroliše ekonomske resursa one među njima koji su tokom ankete 2003. godine odabrali „ne znam” kao odgovor na pitanje o progresivnosti privatne svojine, Jelena Pešić je ustanovila (2014 in Lazić, ed: 179) da su se preostali ispitanici u ovom period „snažnijeg prodora i konsolidacije kapitalističkih društvenih odnosa”, čak u 3/4 slučajeva (75%) saglasili sa progresivnošću privatne svojine. Ovaj nalaz sugerise da je 2003. godine došlo do statistički vrlo značajnog (za 13%) povećanja saglasnosti sa progresivnošću privatne svojine ove kategorije ispitanika u odnosu na nivo saglasnosti sa istim stavom ispitanika pripadnika „technokratske frakcije” vladajuće klase koji je registrovan tokom ankete 1989. u period akutne krize društava samoprozvanog realno postojećeg socijalizma. Autor ovih redova je došao do 12% nižeg rezultata kada je statističko izračunavanje

srednjih vrednosti primenio na celokupan uzorak koji su rukovodioci učinili dostupnim svim učesnicima projekta za anketu sprovedenu 2003. godine. Bez obzira da li je doista došlo do statistički značajnog ili do statistički beznačajnog porasta saglasnosti ovog dela domaće vladajuće klase sa progresivnošću privatne svojine tokom ankete 2003. godine, do trenutka pisanja ovog rada još niko nije objavio nalaz da je tokom ankete sprovedene 2012. godine u uslovima porasta nezaposlenosti i siromaštva, došlo do značajnog daljeg porasta saglasnosti ispitanika pripadnika ekonomske frakcije domaće vladajuće klase sa temeljnom vrednošću kapitalističkog načina proizvodnje. Razlike stoga mogu da se odnose samo na veličinu izračunatog pada ove saglasnosti među ispitanicima koji kontrolišu osnovna sredstva za proizvodnju, raspodelu i razmenu u 2012. godinu u odnosu na prethodni anketni period. Autor ovog istraživanja je utvrdio da ovo smanjenje iznosi 12 procentnih poena u odnosu na rezultat iz 2003. godine (saglasnost je opala sa 63% na 51%). Drugim rečima, apsolutna većina ispitanika pripadnika tehnokratske frakcije vladajuće klase je prema ovom proračunu i 2012. godine izrazila saglasnost sa progresivnošću privatne svojine. Isključivanje ispitanika koji su odabrali odgovor „ne znam”, prosečnu privrženost ove grupacije temeljnoj vrednosti kapitalističkog načina proizvodnje podiže samo za tri procentna poena.

Objašnjenje za opadanje pro-kapitalističke vrednosne orijentacije čak i među ispitanicima pripadnicima tehnokratske frakcije domaće vladajuće klase tokom ankete iz 2012. godine, pre svega treba potražiti u činjenici da **anketni uzorci uprkos naporima istraživača da budu što reprezentativniji za sve kategorije stanovništva, obično ne uspevaju da uključe tipične predstavnike najvišeg sloja domaće uglavnom kompradorske buržoazije** a naročito ne i njene inostrane „strateške partnere”, pripadnike transnacionalne privredne i bankovne finansijske oligarhije, čijem interesu da za što manju cenu obezbede kontrolu nad preostalim strateškim infrastrukturnim sistemima i prirodnim bogatstvima u Srbiji, ovi domaći posrednici sprovode „bečarsku” (Dušanić) ekonomsku politiku.

Smanjena učestalost s kojom je uzorkom zahvaćeni deo višeg sloja domaće vladajuće klase izrazio svoju naklonost prema vrednosti privatne svojine takođe treba da se razume u kontekstu **kampanje „borbe protiv korupcije”** i inspekcije porekla imovine odabranih najbogatijih privatnih preduzetnika, koju od dolaska na vlast u leto 2012. godine selektivno sprovodi Srpska napredna stranka. Srpska napredna stranka, nastala odcepljenjem od Srpske radikalne stranke, zamenjujući politički i ekonomski program izgradnje nacionalne države svih Srba nasuprot interesima imperijalističkih sila da sprovedu rekolonizaciju bivših društava samoprozvanog socijalizma, programom zavisne integracije u svetski sistem kapitalističke privrede posredstvom Evropske unije i NATO. Pod medijskom maglom senzacionalističkog praćenja kampanje „borbe protiv korupcije”, birokratska frakcija domaće uglavnom kompradorske buržoazije nastavlja da sprovodi kampanju za „dovršenje privatizacije” preostalih društvenih i državnih preduzeća i infrastrukturnih sistema javnih usluga, kao što to tokom svojih poseta Srbiji otvoreno i imperativno nalažu predstavnici birokratke frakcije globalne finansijske oligarhije (up.npr. Tanjug, 28. jul 2015, 16:13).

Objašnjenje za opadanje saglasnosti sa stavom da je privatna svojina temelj društvenog progressa tehokratske frakcije domaće vladajuće klase treba tražiti i u mogućnosti da je uzorak za 2012 godinu obuhvatio u **većem procentu nego 2003. godine predstavnike malobrojne nacionalne buržoazije** zainteresovane za stvaranje pretpostavki za odbranu domaćeg tržišta od uvoznih roba i za državnu podršku širenju domaćih najuspešnijih kompanija na inostrana tržišta u regionu i svetu. Empirijsku potvrdu za ovakvo tumačenje opadanja saglasnosti menadžerske frakcije domaće vladajuće klase sa progresivnošću privatne svojine možemo da pronademo takođe na stranicama opozicione štampe (up. napr. Nenad Popović, predsednik Srpske narodne partije: Zašto smo protiv privatizacije Telekoma).

Ma koliko mogla da bude tačna tvrdnja Mladena Lazića i Jelene Pešić da „**istorijska alternativa** nije čak ni maglovito oformljena” (2013: 508), treba da se ima u vidu da takva tvrdnja postaje **samoispunjavajući predviđanje** pripadnika visoko obrazovane nove sitne buržoazije koje doprinosi takvom stanju javne svesti. Opređeljujući se iz razumljivih egzistencijalnih razloga preživljavanja da svoje stručno znanje stavi u službu domaće i svetske vladajuće klase, najveći deo domaće visoko obrazovane nove sitne buržoazije nastavlja da većini stanovništva nameće usvajanje vrednosti važnih za funkcionisanje unutar sebe protivrečnog i stoga destruktivnog kapitalističkog načina proizvodnje kao nužne i bezalternativne. Pri tome pristrasno stavlja akcenat na njegove poželjne i progresivne aspekte, a potiskuje izvan fokusa pažnje i istraživanja njegove destruktivne aspekte. Na sličan način je nemački sociolog Max Weber, koji se sam identifikovao kao „klasno svesni buržuj” (Kieran, 2004), sve do izbivanja Prvog svetskog rata za redistribuciju kolonija među „starim” i „novim” imperalističkim silama, konstruisao svoj **idealni tip** „ekonomskog”, „tržišnog” ili miroljibovo konkurentnog i racionalnog kapitlizma, istovremeno se zalažući da Nemačka država void kolonijalnu politiku da bi bila bolje osposobljena da se takmiči sa „starim” kolonijalnim silama, bez da je izričito ukazao na sistemsku vezu kolonijalizma sa „**političkim**”, „**državnim**” ili **imperijalističkim nasilnim i avanturističkim kapitalizmom**, kao svojim trajnim potencijanim drugim licem (Weber, 1921/1976).

Opređeljenje visoko obrazovane sitne buržoazije da svoje stručno znanje stavi u službu potlačenih i izrabljivanih klasa, naprotiv, aktivno bi doprinelo artikulisanju istorijske alternative.

Zaključna razmatranja

1. Prethodna sekundarna analiza anketnih podataka koji se odnose na stavove ispitanika u Srbiji o privatnoj svojini i privatizaciji prikupljenih tokom anketa sprovedenih 1989/1990, 2003. i 2012. godine, pružila je obilje empirijskih podataka koji u načelu nikada nisu dovoljni da induktivnim putem nesumnjivo potvrde istinitost polazne hipoteze. Ovi **empirijski podaci, međutim, jesu dovoljni da se sa visokim stepenom verovatnoće donese zaključak da u Srbiji doista postoji rastući sukob** između opadajuće podrške temeljnoj

vrednosti kapitalističkog načina proizvodnje i privatizaciji preostalog državnog i društvenog vlasništva, javnih usluga, infrastrukture i prirodnih bogatstava među većinom ispitanika, s jedne strane, i politike nametanja privatizacije domaćih i međunarodnih društvenih delatnika zainteresovanih za „dovršenje“ privatizaciju, s druge.

Empirijski nalazi anketa iz 1989, 2003. i 2012. godine prikazani u Tabeli 1. Za i protiv privatne svojine nedvosmisleno ukazuju da je u poslednjoj četvrtini veka u Srbiji došlo do opadanja delimičnog i potpunog saglašavanja ispitanika pripadnika svih društvenih klasa, ali naročito pripadnika radničke klase i sitnog seljaštva, sa stavom da je privatna svojina temelj društvenog napretka. Mediji su puni informacija da **domaća uglavnom kompardorska i lokalno odsutna svetska vladajuća klasa**, međutim, **produžavaju nametanja sve mnje legitimne ekonomske politike „dovršenja privatizacije“** preostalog društvenog i državnog vlasništva. Ovo nametanje ignoriše činjenicu da se apsolutna većina ispitanika (često preko 60% ili 70% svih ispitanika, sa najvišim nadprosečnim rezultatima kod ispitanika radnika u anketama iz 2003. i 2012. godine) izjasnila protiv privatizacije javnih infrastrukturnih sistema i usluga poput elektroprivrede, vodovoda i kanalizacije, elekomunikacija, sistema obrazovanja i zdravstvene zaštite). Drugim rečima, ključni problem u Srbiji danas nije „vrednosno normativna disonancija“ između navodno „starih“ vrednosti zaostalih iz perioda samoprozvanog realno postojećeg socijalizma, s jedne strane, i normativno institucionalnog „novog“ kapitalističkog poretka, kao što su to formulisali Lazić i koautori, nego rastuća „disonancija“ ili raskorak između društvenih interesa i preferencija relativne ili absolutne većine ispitanika u vezi sa privatnom svojinom i privatizacijom u Srbiji s jedne strane, te nametanja zakonske regulative i ekonomske politike „dovršenja privatizacije“ koju bez saglasnosti i protiv volje većine stanovništva sprovode ideološki i politički predstavnici **lokalne komradorske buržoazije i lokalno odsutne svetske vladajuće klase** finansijske oligarhije, s druge strane.

2. „Srednja klasa“ nije na podjednako udaljenosti od „više“ i „niže“ klase, kao što to sugeriše funkcionalističko-pozitivistička paradigma istraživanja društvene strukturacije/stratifikacije. Naprotiv, „nova“ visoko obrazovana sitna buržoazija, ptedstavlja niži sloj vladjuće klase, koji u najvećem broju slučajeva teorijsko ideološki artikuliše, legitimiše i kontroliše sprovođenje interesa dominantne frakcije vladajuće klase u datoj fazi potivrečnog procesa akumulacije kapitala u svetskim razmerama. Deo visoko obrazovane domaće nove sitne buržoazije koristi svoj monopolski pristup formalno pravno regulisanom znanju-moći da sprovodi interes lokalnog i međunarodnog krupnog kapitala, predstavljajući dalju privatizaciju celokupne javne infrastrukture kao nužan i poželjan uslov za povišenje društvenog standard u budućnosti. U nekim drugim sredinama, deo „nove“ sitne buržoazije koristi svoje stručno znanje-moć da razotkriva da put sveopštw privatizacije vodi u produženje kolonijalne okupacije i izrabljivanja kroz odliv profita preko filijala transnacionalnih banaka i korporacija, deindustrijalizaciju, trgovinski deficit i prezaduženost, nezaposlenost, ugušivanje domađeg istraživanja i inovacija (Menzinger, 2014).

3. Sekundarna analiza podataka prikupljenih tokom 1998, 2003. i 2012. godine, takođe je skrenula pažnju na **principijelnu nemogućnost klasno i vrednosno neutralnog istraživanja kontroverzne teme privatizacije u svakom klasno podeljenom društvu**, uključujući i Srbiju. Teorijsko metodološki i praktičko politički izbori subjekata istraživanja, visoko obrazovanih pripadnika nove sitne buržoazije, vrše odlučujući uticaj na sve faze istraživanja, od izbora ne/istraživanja određene teme, teorijsko metodološkog okvira istraživanja, operacionalizacije pojmova i konstrukcije mernih instrumenata, do tehnika statističke analize i praktičko političke ne/primene nalaza u individualnom i kolektivnom delanju usmerenom na konzerviranje, reformisanje ili radikalno ukidanje klasne podele rada. Privatna svojina je samo pravni izraz klasne podele rada i ključni društveni generator proširene reprodukcije nejednakosti i materijana i duhovnog siromaštva.

4. Ovo istraživanje je takođe skrenulo pažnju na takođe društvenim interesima uslovljenu nedovoljnu uporedivost retkih istraživanja procesa transformacije dominantnih odnosa proizvodnje i reprodukcije društvenog života između ljudi povodom njihove ne/mogućnosti pristupa osnovnim društvenim proizvodnim uslovima i sredstvima i njihovoj kontroli. Neposredni tehnički uzrok neuporedivost podataka retkih istraživanja vrednosnih orijentacija ispitanika prema privatnoj svojini i privatizaciji predstavljaju: odsustvo ili nedovoljno prisustvo reprezentativnih pod uzoraka osnovnih kategorija ispitanika kroz vreme; promena izbora i formulacija mernih instrumenata od jednog do drugog prikupljanja empirijskih podataka kvantitativnim i kvalitativnim tehnikama; metodološke greške prilikom statističke obrade prikupljenih podataka i štamparske greške prilikom njihovog objavljivanja; nedovoljni i neredovni izvori finansiranja istraživanja.

U cilju eliminisanja ovih izvora retkosti i neuporedivosti istraživanja društvenih procesa tranzicije/transformacije, autor ovog istraživanja predlaže domaćoj i međunarodnoj istraživačkoj zajednici da uložimo napor da dodemo kroz argumentovani dijalog do **zajedničkog jezgra** stavki upitnika za ankete, dubinske intervjuve, grupne razgovore i druge tehnike prikupljanja podataka od ispitanika, koji bi omogućili prikupljanje uporedivih, valjanih i pouzdanih longitudinalnih podataka relevantnih za istraživanje stavova prema privatnoj svojini i privatizaciji, formulisanih na teorijski konzistentan i nedvosmislen način u cilju maksimalno mogućeg izbegavanja različitog tumačenja njihovog značenja.

Moramo da imamo u vidu da **svako longitudinalno istraživanje promena društvenih odnosa predstavlja i samo dijalektički društveni odnos i proces**, odnosno da se uslovi za procenu valjanosti i pouzdanosti našeg merenja putem ponavljanja upotrebe istog instrumenta sa istim ispitanicima u istim okolnostima, praktično ne mogu da ostvare. Stoga akcenat mora da bude na unutrašnjoj konzistentnosti stavki mernog instrumenta tako da kad god se primene mere istu dimenziju istraživane promenljive. Pri tome treba da imamo na umu da je procena stepena do kojega tačno merimo ono što pretpostavljamo i tvrdimo da merimo, **stalno izložena novim tumačenjima svih uključenih u istraživački odnos uzajamnog delovanja i preobražavanja**.

Predloženo zajedničko jezgro multidimenzinalnog i multidisciplinarnog upitnika bi trebalo da sadži pitanja koja se tiču društvenih, istorijskih, demografskih, bioloških, psiholoških, ekonomskih, političkih, kulturnih i drugih determinanti **suprotstavljenih stavova i iskustava pojedinaca i pripadnika raznih društvenih grupacija prema barem tri aspekta njihovog odnošenja prema poželjnosti privatne svojine i privatizacije**: a) odnos prema temeljnoj vrednosti privatne nasuprot kolektivne svojine na radnom mestu, u mesnoj **zajednici**, nacionalnoj državi, region i svetskom društvu; b) prednosti i nedostaci, pozitivna i negativna iskustva primene različitih normativno institucionalnih sistema organizacije i regulisanja svojinskih odnosa; i c) vlastita spremnost da se učestvuje u različitim tipovima svojinskih odnosa i u odlučivanju o proizvodnji, raspodeli, razmeni i potrošnji dobara u odgovarajućem režimu vlasničkih odnosa na svim nivoima društvenog postojanja i delovanja.

Predloženo formulisanje zajedničkog jezgra upitnika za usmeravanje prikupljanja relevantnih empirijskih podataka za kvantitativno i kvalitativno istraživanje stavova o privatnoj svojini i privatizaciji odnosno kolektivnoj svojini i područjstvu, nije i ne može da bude vrednosno neutralni tehnički problem. Različite formulacije stavki upitnika, naime, samim svojim sadržajem intervenišu i menjaju istraživačku situaciju, shvaćenu kao društveni odnos, time što usmerava ju pažnju ispitanika na određene aspekte istraživnog problema i odvrćajući njihovu pažnju od drugih aspekata. Operacionalizacija ključnih pojmova, konstrukcija mernog instrumenta kao i potonja analiza prikupljenih podataka, često **više izražava suprotstavljena stanovišta finansirajućih naručilaca** istraživanja i samih istraživača o poželjnosti kapitalističke ili anti-kapitalističke strategije preobražavanja dominantnih društvenih odnosa na svetskom nivou nakon istorijski simboličkog događaja rušenja zida u Berlinu 1989. godine (uporediti na primer istraživanja procesa tranzicije/transformacije kod Bolčić, Silvano, 1994; Michael Albert, 2000; Lazić, Cvejić, 2007), nego što podstiču ispitanike da sami kritički promisle različite aspekte postavljenih pitanja i odaberu one modalitete odgovora i njihovog obrazloženja koji najbolje odgovaraju njihovim uverenjima. Uvek moramo da imamo na umu da se ova uverenja, barem u jednom svojem delu, **aktivno formiraju i dinamično preoblikuju upravo tokom samog rocesa istraživanja**. Formulacije stavki u upitniku predstavljaju u stvari istovremeno proizvod i sredstvo reprodukcije ili transformacije zatečenih odnosa izrabljivanja i dominacije ukorenjenih u klasnoj podeli rada i izvedenim odnosima nejednake raspodele tri lica društvene moći (Lukes, S, 1974).

Uporedivo longitudinalno i na delanje usmereno istraživanje alternativa dominantnim proizvodnim odnosima sa destruktivnim posledicama u ekonomskom, političkom, društvenom, kulturnom i ekološkom domenu društvene delatnosti kako u bivšim „realno postojećim socijalističkim“ društvima tako i u sadašnjim „realno postojećim“ kapitalističkim društvima, omogućilo bi da se proveri da li je opadajuća podrška privatizaciji kod svih kategorija ispitanika u Srbiji, a naročito u slučaju radnika i sitnih poljoprivrednika, izuzetak ili pravilo i u drugim društvima.

Referentna literature

- Antonić, S. (2012). „Kompradorska” i „nacionalna” buržoazija: klasna struktura današnje Srbije. U *Loša beskonačnost*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bolčić, S. (2013). *Razaranje i rekonstrukcija društva – Srbija na prelazu u 21. vek*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of capital. In J. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, 241–258.
- Bošković, Blaž (1982). *Teze o kritici amozupravljanja*. Beograd: Borba
- Dirkem, E. (1893/1972). *O podeli društvenog rada*. Beograd: Prosveta
- Goldthorpe, J. (1987). *Social mobility and class structure in modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J. (1992). *Revised class schema*. London: Social and Community Planning Research.
- Kingsley, D. and Moore, W. E. (1945) „Some principles of stratification.” *American Sociological Review*, 10 (2), 242–49.
- Kovačević, M. (2008). „Realne i virtuelne performanse privrede Srbije u periodu 2000–2007. godine“, u: zbornik *Tekuća privredna kretanja, ekonomska politika i strukturne promene u Srbiji 2007/2008. godine*, Beograd: Naučno društvo ekonomista, Akademija ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet u Beogradu.
- Lazić, M. (1998). Adaptive Reconstruction of Elites in Post – socialist Yugoslavia, *Luča*, XV/1–2, 74–87.
- Lazic, M. (2000). Serbia: the adaptive reconstruction of elites. In: Higley, J. and Lengyel, G. (Eds.), *Elites After State Socialism*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers Inc.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam (Waiting for Capitalism)*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. (ur) (2014). *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Lazić, M. and Cvejić, S. (2011). Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia, *European Sociological Review*, 27, 6, 808–823. <http://esr.oxfordjournals.org.proxy.kobson.nb.rs:2048/content/27/6.toc> (Downloaded from <http://esr.oxfordjournals.org/> at University Library Svetozar Markovic on February 8, 2014)
- Lazić, M. and Pešić, J. (2013). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji. In: Lazić, M. and Cvejić, S. (Eds.) (2013). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISIFF, 281–306. http://www.academia.edu/5695987/DRUSTVENE_PROMENE_I_PROMENE_VREDNOSNIH_ORIJENTACIJA_PRIPADNIKA_OSNOVNIH_KLASA_U_SRBII
- Longworth, P. (1997). *The Making of Eastern Europe: From Prehistory to Postcommunism*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press.

- Lukes, S. (1974). *Power: A Radical View*. Macmillan:London.
- Madžar, Lj. (2004). Socijalističko nasleđe kao ograničenje u tranziciji. Podgorica: CANU
- Marx, K. (1867/2008). *Capital: a Critical Analysis of Capitalist Production*, Vol. I, translated by F. Engels, E. Aveling and S. Moore, <https://libtiovx.org/capital-volume-1-by-karl-marx/>
- Mencinger, J. (2014) Tokratna privatizacija je podobno ideološka, kot je bila nacionalizacija leta 1948, <http://www.mladina.si/153670/joze-mencinger-tokratna-privatizacija-je-podobno-ideoloska-kot>
- Parsons, T. (1977). *Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives*. NJ:Englewood Cliffs, Prentice-Hall Inc.
- Stiglitz, J.E. (s.a.) The Financial Crisis Of 2007/2008 And Its Macro-Economic Consequences https://www0.gsb.columbia.edu/faculty/jstiglitz/download/papers/2008_Financial_Crisis.pdf
- Veber, M. (1976). *Privreda i društvo*. I, II Beograd: Prosveta.
- Vratuša, V. (1997). "The Legitimization Ideology Change and the Problem of Periodization", *Sociologija (Sociology)*, ISSN 0038-0318, Vol. XXXIX, No 2, 239-267.
- Vratuša, V. (2013). 'Nova' ili 'stara' društvena strukturisanja/raslojavanja u Srbiji, bivšim jugoslovenskim republikama i bivšim društvima 'realnog socijalizma'? ('Old' or 'new' social structuration/stratification in Serbia, former Yugoslave republics and former societies of 'real socialism?'). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije (Changes of Basic Structures of Society in Serbia in the Period of Speeded up Transformation)*. Beograd: ISIFF, 46-63. <https://www.scribd.com/doc/266666144/Nova-ili-stara-dru%C5%A1tvena-strukturisanja-raslojavanja-u-Srbiji-biv%C5%A1im-jugoslovenskim-republikama-i-biv%C5%A1im-dru%C5%A1tvima-realnog-socijalizma-New>
- Vukotić, V. (1993). *Privatizacija*. IDN-CEI, Beograd.
- Wallerstein, I. (1974/1986). *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: CEKADE.

Acknowledgements

Autorka želi da zahvali profesorima Silvanu Bolčiću, Slobodanu Antoniću, Mariji Babović, Džerardu Kesteru i anonimnim recenzentima na dragocenim komentarima i sugestijama na prvu verziju teksta.